

Recenzja/Review

Arabic Christianity between the Ottoman Levant and Eastern Europe, red. Ioana Feodorov, Bernard Heyberger, Samuel Noble, Brill, Leiden/Boston 2021

Arabic Christianity between the Ottoman Levant and Eastern Europe, ed. Ioana Feodorov, Bernard Heyberger, Samuel Noble, Brill, Leiden/Boston 2021

Dominika Kovačević

Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Wydział Teologiczny, Polska

 0000-0002-8094-9472

 domkov@wp.pl

Data przekazania: 7.06.2023

Data akceptacji: 12.06.2023

Data publikacji: 11.09.2023

Cite this article: Kovačević D., *Arabic Christianity between the Ottoman Levant and Eastern Europe*, red. Ioana Feodorov, Bernard Heyberger, Samuel Noble, Brill, Leiden/Boston 2021.
Cytowanie: Elpis, 25 2023: 161-163. <https://doi.org/10.15290/elpis.2023.25.16>

Recenzowana tu publikacja jest trzecim tomem serii „Arabic Christianity” („Arabskie chrześcijaństwo”) jednego z najbardziej znanych wydawnictw naukowych, jakim jest Brill. Zadaniem tej serii jest analiza obszaru arabskiego chrześcijaństwa, które mimo swej wagi historycznej, a nawet współczesnej, wciąż pozostaje dosyć nieznanym w świecie zachodnim. Trzeci tom serii, zatytułowany „Arabic Christianity between the Ottoman Levant and Eastern Europe” („Arabskie chrześcijaństwo pomiędzy Otomańskim Lewantem i Europą Wschodnią”) udowadnia, że jednak przynajmniej Europie Wschodniej arabskie chrześcijaństwo, a ściślej, prawosławie, powinno być znane. Już od czasów średniowiecznych były budowane relacje pomiędzy arabskimi prawosławnymi chrześcijanami, a ich współwyznawcami z różnych krajów słowiańskich oraz Rumunii i Mołdawii. Książka wychodzi właśnie od tych początków, zarysowując nawet czas sprzed schizmy, i pod względem chronologicznym dochodzi do XX wieku. Aczkolwiek – co podkreśla sam tytuł – większość jej treści koncertuje się na XVII wieku, który był czasem wzmożonych relacji prawosławnych Arabów ze światem europejskim – zarówno tym wschodnim przez podróże doń w poszukiwaniu wsparcia finansowego, jak i tym zachodnim, gdzie to z kolei misjonarze rzymsko-katolicy zachęteni kontrreformacją przybywali na Bliski Wschód, by przygotowywać pole do unii ze swoim Kościołem różne lokalne wspólnoty chrześcijan – prawosławne, dochalcedońskie i nestoriańskie.

Zespół redaktorski to trzech cenionych badaczy arabskiego chrześcijaństwa. Ioana Feodorov to rumuńska arabistka, specjalizująca w arabskiej literaturze prawosławnej oraz wkładzie Rumunów w początki druku tejsze. Pochodzący z Francji Bernard Heyberger jako historyk i arabista specjalizuje się w badaniu dziejów chrześcijan pod władzą muzułmańską, zwłaszcza w Syrii czasów osmańskich. Zwraca także uwagę na rolę zachodniej nauki w budowaniu wyznaniowych, etnicznych i narodowych tożsamości począwszy od XVII wieku. Samuel Noble to belgijski specjalista od arabskiego prawosławia w różnych aspektach: jego historii i współczesności, terminologii, zabytkach piśmienniczych, myśli teologicznej.

Artykuły są, zależnie od autora, po angielsku lub francusku.

Publikacja składa się z zasadniczych trzech części. Pierwsza to „Wschodni chrześcijanie w dialogu z Europą”, gdzie umieszczono trzy artykuły: „East and West. A Connected History of Eastern Christianity (,Wschód i Zachód. Połączona historia wschodniego chrześcijaństwa”), Bernard Heyberger; „The «Dark Age» of Middle Eastern Monasticism. Decline and Revival of the Palestinian Monasteries in the Late Mamluk and Early Ottoman Periods” („Ciemne wieki bliskowschodniego monastycyzmu. Upadek i odnowa palestyńskich monasterów w okresie późno-mameluckim i wczesno-otomańskim”, Constantin A. Panchenko; „Tout Moscou, Ville-Reine, trembla de te rencontrer. Le patriarche Mcaire d’Antioche et la tutelle des patriarches orientaux sur l’Eglise russe” („Cała Moskwa, Miasto-Królowa, drżała na spotkanie z tobą. Patriarcha Makary z Antiochii i kuratela patriarchów bliskowschodnich nad Kościołem rosyjskim”), Vera Tchentsova.

Druga część, której motyw przewodni to „Wymiana i obieg”, stanowi pięć artykułów: „Byzance et les Grecs dans le récit de voyage de Paul d’Alep” („Bizancjum i Grecy w dzienniku podróży Pawła z Aleppo”), Mihai Țipău; „Traces of Russian (Church) History in the Writings of Makarios ibn al-Za’im” („Ślady rosyjskiej [cerkiewnej] historii w pismach Makarego ibn al-Za’ima”), Carsten Walbinder; „Hagiographical Renaissance as a Part of the Melkite Renaissance. Makarios ibn al-Za’im’s Contribution” („Hagiograficzny renesans jako część melkickiego renesansu. Wkład Makarego ibn al-Za’ima”), Sofia Melikyan; „Le Kitāb fī šinā’at al-fašāḥa du

patriarche Athanase III Dabbās. Enjeux littéraires et linguistiques d' un texte de rhétorique gréco-arabe inédit" („Księga twórczości elokwencji Atanazego III Dabbāsa. Literackie i lingwistyczne zagadnienia niepublikowanego tekstu o retoryce grecko-arabskiej”), Stefano Di Pietrantonio; „Was Peter Movilā's *Confession of the Orthodox Faith* a Source for the Teachings on the Orthodox Faith Printed in the 1752 Beirut Psalter?" („Czy *Prawosławne wyznanie wiary* Piotra Mohyły było źródłem dla Nauczania Prawosławnej Wiary wydrukowanej 1752 roku w Bejruckim Psalterzu?”), Iona Feodorov.

Trzecia część, zatytułowana „Źródła i historiografia” zawiera cztery artykuły: „The Collection of Arabic Manuscripts at the «V.I. Vernadsky» National Library of Ukraine in Kyiv” („Kolekcja arabskich manuskryptów w Bibliotece Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego w Kijowie”), Yulia Petrova; „Les vieux livres imprimés en écriture arabe dans la collection des Rousseau, père et fils, conservée à Saint-Pétersbourg” („Stare książki drukowane pismem arabskim w kolekcji Rousseau, ojca i syna, przechowywane w Sankt Petersburgu”), Serge A. Frantsouzoff; „L' arabisante Alexandra Mikhailova et sa contribution aux études arabes chrétiennes en URSS” („Arabistka Aleksandra Michajłowa i jej wkład w badania nad arabskim chrześcijaństwem w ZSRR”), Elena A. Korovtchenko; „Cinquante ans d' études sur l' art melkite (1969–2019). Essai d' historiographie” („Pięćdziesiąt lat studiów nad sztuką melkicką (1969–2019). Esej o historiografii”), Charbel Nassif.

Publikacja zawiera także wstęp, krótkie biografie autorów, indeksy imion, tekstów i podmiotów oraz epilog w postaci artykułu Ioany Feodorov pt. „Through the Looking-Glass. Remembering the First Exhibition of Melkite Icons at the Sursock Museum in Beirut, May–June 1969” („Po drugiej stronie lustra. Wspomnienie pierwszej wystawy ikon melkickich w muzeum Sursock w Bejrucie, maj-czerwiec 1969”).

Należy zaznaczyć, iż publikacja jest multidyscyplinarna: artykuły to wynik badań z obszarów orientalistyki (zwłaszcza arabistyki), językoznawstwa, historii, sztuki, archiwistyki, antropologii społecznej, teologii prawosławnej. Celem nadrzędnym tego tomu jest uzupełnienie dotychczasowej znajomości arabskojęzycznego chrześcijaństwa, jego wpływów na prawosławie w Europie Wschodniej oraz na odwrót – implikacji działań Słowian i Rumunów na prawosławnych Arabów. Jeśli chodzi o Słowian, mowa tu głównie o dwóch silnych ośrodkach w XVII wieku, do tego przechodzących burzliwe dzieje – czyli Moskwie i Kijowie. Ten pierwszy przechodził reformy liturgiczne patriarchy Nikona, w których brali czynny udział biskupi delegaci z Bliskiego Wschodu. Z kolei drugi musiał mierzyć się z konsekwencjami Unii Brzeskiej, która naruszała nie tylko dotychczasowy prawny i społeczny status Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, lecz stanowiła także poważne wyzwanie pod względem teologicznym i duszpasterskim. Na przestrzeni publikacji wspomniani są jednak także Serbowie – w kontekście monasteru św. Saby w Palestynie oraz znaku krzyża czynionego dwoma palcami, przed reformami patriarchy Nikona – zdaniem patriarchy antiocheńskiego Makarego ibn al-Za'īma to skutek przyjęcia błędnego nauczania jednego z serbskich mnichów ze Świętej Góry Athos. Największym atutem książki jest unikatowe spojrzenie na odwiedzane europejskie kraje, ich mieszkańców i lokalne społeczności prawosławne oczami Arabów. Mimo bycia pod jarzmem muzułmańskim, co wiązało się z trudną sytuacją społeczną i nieustannymi kryzysami finansowymi, bliskowschodni hierarchowie czuli się niejako wyżej od odwiedzanych. Traktują oni siebie jako żywych strażników Tradycji Apostolskiej w zakresie liturgiki czy myśli teologicznej, a nawet administracji cerkiewnej. Przewijają się też w tych tekstach, zwłaszcza tych o prawosławnej literaturze arabskiej, konflikty z Grekami. Z drugiej jednak strony, prawosławni arabscy teologowie, a zwłaszcza hierarchowie, ochoczo tłumaczyli z Grecji, a nawet prawdopodobnie inspirowali się działalnością św. Piotra Mohyły. Co prawda jeszcze nie doszło do unii z Rzymem w Patriarchacie Antiocheńskim w tamtym czasie, jednak jej widmo już majaczyło przez działalność łacińskich misjonarzy na tamtych terenach – dlatego też, mierząc się z podobnymi problemami, postanowiono zwalczać je w podobny sposób, stawiając przede wszystkim na uświadamianie wiernych co do ich wyznania w przystępny sposób oraz w języku używanym na nabożeństwach i w domu – czyli arabskim. Należy tu zaznaczyć, iż traktowanie Bejruckiego Psalterza jako dzieła wzorowanym na „Prawosławnym wyznaniu wiary” Piotra Mohyły jest nowatorskie. Również wcześniej nie badano porównania stylu ikon arabskich, na czele ze Szkołą Aleppo, z ikonami w Mołdawii, Rumunii, na Rusi i w Rosji, którego dokonali antiocheńscy podróżnicy. Istotnym plusem publikacji są załączone fragmenty omawianych tekstów w języku oryginalnym, tj. arabskim, ze stosownymi przypisami.

Można zatem śmiało stwierdzić, iż publikacja realizuje cel uzupełnienia wiedzy o „mozaice” arabskiego chrześcijaństwa, rozszerzając pole badawcze na europejskie prawosławie – niby znane, a gdzie jednak obecnie mało się porusza wcześniejsze kontakty z arabskimi współwyznawcami i wzajemne pola oddziaływania.

Książka w pierwszej kolejności skierowana jest do arabistów, osmanistów, historyków i, wreszcie, teologów prawosławnych – zwłaszcza tych zajmujących się historią Cerkwi w Rzeczypospolitej, Rosji czy na Bliskim Wschodzie, ikonografią oraz problematyką uniatyzmu. Artykuły cechują się wysokim poziomem pod względem doboru i wykorzystania źródeł – zwłaszcza manuskryptów arabskich i nie tylko. Do ich płynnego czytania wymagana jest dobra znajomość wschodniochrześcijańskiej terminologii w językach angielskim i francuskim. Przykładem takiego terminu jest w obydwu językach „melkite” – czytelnikowi nie zgłębiającemu tematyki bliskowschodniego chrześcijaństwa może się wydawać, iż odnosi się on do unickiego Kościoła zwanego potocznie melkickim. Ma on pod swoją jurysdykcją arabskich wiernych rytu bizantyjskiego, którzy przyjęli

katolicyzm, i jego zwierzchnik tytułuje się patriarchą aż trzech starożytnych stolic: Antiochii, Aleksandrii i Jerozolimy. Jednak pierwotnie ten termin odnosił się do arabskich chrześcijan, którzy przyjęli postanowienia soboru Chalcedońskiego i stosowali ryt bizantyjski, albowiem znaczy on po aramejsku i arabsku tyle co „królewski”, tj. wierny cesarzowi bizantyjskiemu. Po zawarciu unii z Rzymem przez część prawosławnego Patriarchatu Antiocheńskiego w 1724 roku to słowo zostało przejęte przez unitów. Jako że znaczna część publikacji odnosi się do czasów sprzed unii, kiedy ten termin miał oryginalne zastosowanie, to jest usprawiedliwionym stosowanie go odnośnie prawosławnych. Inną niedogodnością dla osób nieznających arabskiego może być duże natężenie tytułów i różnych nazw w tym języku – aczkolwiek są one zapisane w łacińskiej transkrypcji naukowej.

Dla czytelnika z Polski szczególną atencją powinny się cieszyć artykuły mówiące o podróżach arabskich hierarchów do Rosji i Kijowa oraz spostrzeżeniach zeń wynikłych. Również tekst o możliwych powiązaniach „Prawosławnego wyznania wiary” Piotra Mohyły z Bejruckim Psalterzem jest z pewnością ciekawy dla polskiego czytelnika, jako że ten święty metropolita wywarł istotny wpływ na kształt i myśl prawosławia w Rzeczypospolitej.

Ta publikacja może być też źródłem pogłębionej refleksji w kontekście obecnych problemów wewnątrzprawosławnych – gdzie poruszone są wątki współpracy panprawosławnej oraz w różnych kontekstach pojawiają się Moskwa i Kijów – dwa ośrodki, na które zwrócone są oczy całej Cerkwi.

Rozmiar artykułu: 0,4 arkusza wydawniczego